Epiloog

In de klem

De verwarring bleef. Op de nederlaag en oppositiebankjes was het CDA niet voorbereid. Organisatorisch niet, programmatisch niet en mentaal nog minder. De leiderschapscrisis maakte het alleen maar erger. Het CDA was alles kwijt: het kompas Jan de Koning, aanvoerder Ruud Lubbers, opvolger Elco Brinkman, alternatieve aanvoerders als Onno Ruding en Hans van den Broek, partijvoorzitter Wim van Velzen, partijsecretaris Kees Bremmer, perschef Frits Wester, ministersposten, andere machtsposities en bovenal een eigen profiel. Dat was tussen alle dossiers verdwenen.

Fractieleider en opvolger van Brinkman werd Enneüs Heerma, oudstaatssecretaris uit de laatste ploeg van Lubbers. Dat had Bert de Vries in 1989 al gewild, maar Jan de Koning had dit voorkomen. Zou Heerma nu kunnen doen wat De Vries destijds van hem verwacht had: de cohesie dienen? Partijvoorzitter werd Hans Helgers, een protégé van Tineke Lodders uit de provincie, geen man die zelfstandig een nieuwe koers kon uitzetten. Na bijna vier jaar voorzitterschap maakte hij in augustus 1998 bekend niet beschikbaar te zijn voor een tweede periode. Achter de coulissen waren het Lodders zelf en Lubbers' vroegere rivaal Frans Andriessen die aan de touwtjes trokken. Maar deden die touwtjes er nog toe?

De rol van grootste oppositiepartij viel het CDA lastig, vooral naarmate de paarse coalitie weinig méér deed dan meeliften met het economisch herstel in Europa. Paars suggereerde wel nieuwigheid, opener verhoudingen en meer dualisme, maar dat bleef bij suggestie uit vrees voor gekrakeel in de coalitie. Een doodgewoon kabinet was het, zei Wim Kok en hij had gelijk. Zijn kabinet verraste hooguit doordat het zo obligaat was. De kabinetten-Lubbers hadden de basis gelegd voor een flexibeler en innovatief Nederland, en de groei gaf de paarse coalitie de gelegenheid problemen voor zich uit te schuiven of af te kopen. Veel kiezers waren tevreden. De herinnering aan de verzuurde jaren

tussen 1990 en 1994 vervaagde, en terwijl de inkomens stegen liet de politiek de consumerende burger met rust. Vragen naar groeiende armoede, geweld, sociale en etnische spanningen werden weggewuifd.

Het kabinet-Kok was niettemin meer no-nonsense dan Lubbers ooit mocht of durfde zijn. Paars leek wel een 'Texels kabinet'. Het schafte sociale verworvenheden af of liet 'marktwerking' dit doen. Premier Kok voerde uit wat zijn partij Elco Brinkman als asociaal en hard had verweten. Het CDA zat al snel in de klem. Oppositie voeren tegen het onverwacht succes van je eigen pleidooien en beleid van voorheen is lastig. Zeker als de achterban, zoals de gezinnen en ouderen, er financieel nu eens op vooruit kon gaan.

Fractieleider Heerma wekte daardoor nogal eens de indruk een trouwer paladijn van zijn oud-collega Kok te zijn dan diens coalitiepartner Bolkestein. Hier wreekte zich dat Heerma meer een PvdA-gezind bestuurder uit Amsterdam was dan een politiek leider. Hij ontbeerde in debatten een floret en zijn nerveuze optreden werd al te vaak overschaduwd door collega's met meer talent voor oppositiesuccesjes. Zijn vice-voorzitter Jaap de Hoop Scheffer, diens compaan Hans Hillen, maar ook Pieter Jan Biesheuvel en Wim van de Camp scoorden waar Heerma vreesachtig bleef.

Jan de Koning was niet meer. Binnenskamers in het CDA drongen andere coryfeeën van vroeger naar voren. Oud-KVP-leiders Norbert Schmelzer en Frans Andriessen waren de gidsen en pushten De Hoop Scheffer. Diens af en toe scherpe optreden in de Kamer deed zijn aanzien groeien in de partij en de media. Intussen klonken hardnekkige geruchten dat Kamervoorzitter Wim Deetman of Tineke Lodders het heft in handen zou nemen. In plaats van met nieuwe ideeën of stevige oppositie het CDA te herlanceren werd keer op keer de aandacht getrokken met het vacuüm aan de top.

Steeds weer werd de kiezer herinnerd aan de pijn van de voorbije jaren en daarmee aan het gebrek aan doortastendheid en concrete alternatieven voor het paarse beleid. Het debacle van Lubbers' campagne voor een Europese toekomst werd onder paarse regie dunnetjes overgedaan bij zijn kandidatuur voor de hoogste Navo-post. Ook een afscheidssymposium dat het CDA voor de oud-premier organiseerde werd ontsierd. Onberaden uitspraken van partijvoorzitter Helgers over bloedgroepen bedierven aan de vooravond ervan het feest.

Fractieleider Heerma moest bovendien keer op keer steun en vertrouwen eisen. Afdwingen door overtuigingskracht en politiek elan deed hij niet. Zijn beschermengel Tineke Lodders werd steeds vaker

getipt als de volgende lijsttrekker. Haar ontkenningen werden nooit gevolgd door ondubbelzinnige onderstrepingen van Heerma's leiderschap. Er was weinig geleerd van het luchtledige waarin Brinkman verzeild was geraakt.

Haring

Na een jaar begon het kabinet-Kok al sleetse plekken te vertonen. Het drama van Srebrenica in Bosnië en de kluchten rond politie en justitie schraapten de glans eraf. Niemand was als het er op aan kwam politiek aanspreekbaar. Excuses en zetelklevende bewindslieden bleken de ware inhoud van het stoer aangekondigde dualisme. Maar het CDA stond niet klaar. Langs de zijlijn niet als pittig criticaster en evenmin in het hart van het debat als vernieuwer van de politieke agenda. Kwam het met een voorstel dan werd dat defensief en onhandig gebracht. Soms lachte paars ze uit zonder erover na te denken, soms werden ze schielijk omarmd en onschadelijk gemaakt en vaak gebeurde beide tegelijk.

De meest ambitieuze poging tot opfrissing van het christen-democratisch gedachtegoed bleef steken in bekende punten met ingesleten benaderingen. Bezieling bracht het niet. Het rapport van Andriessen, *Nieuwe wegen, vaste waarden*, was wellicht waardevast, maar bood geen interest.

Het lukte niet vanuit de oppositie reliëf te geven aan het bestaansrecht van de christen-democratie. Het eigen verhaal kreeg geen Schwung omdat de nieuwe politieke rol van het CDA zonder overtuiging bleef. Thema's werden machteloos overgelaten aan anderen, of het nu het economisch herstel na de jaren van sanering was of waarden en normen, Europese samenwerking of gezin en jeugd, sociale samenhang of veiligheid. Het was GroenLinks dat met zijn zes zetels het gezicht van de oppositie wist te zijn, dat het CDA met 34 zetels nauwelijks kon bieden. De voortsudderende leiderschapscrisis deed de rest. De veenbrand tijdens het kabinet-Lubbers III woedde tussen de wortels door.

Anderhalf jaar voor de Kamerverkiezingen van 1998 legde Enneüs Heerma het hoofd in de schoot. Jaap de Hoop Scheffer werd op het schild geheven. Vier partijleiders binnen drie jaar; het maakte niet de indruk van een partij die zich hervonden had. Niet de boodschap maar de labiliteit van het CDA was nog steeds nieuws. Schmelzers protégé De Hoop Scheffer moest zich bovendien voegen naar wat vice-voorzit-

ter Tineke Lodders als inhoud en koers voor het CDA wenste. Hij moest een 'sociaal gezicht' laten zien. De man mocht dan nieuw zijn, de koers mocht dat niet. Heerma was immers niet heengezonden omdat hij te veel aan de PvdA hing en De Hoop Scheffer trad niet aan omdat met hem het CDA naar de VVD probeerde op te schikken. Wat wilde het eigenlijk wel?

In 1989 had het CDA de kiezer gezegd *Verder met Lubbers*. Dat was gebeurd. Lubbers ging verder; verder dan goed of bedoeld was. In 1994 was gepleit voor die 'sterke partij' om 'een groot karwei' vlot te trekken, maar het CDA verschrompelde. In 1998 moest de partij laten zien waar zij voor stond en waarom dat er nog toe deed. Hoe kon de afgehaakte kiezer en het verloren terrein anders worden teruggewonnen? Dat kon alleen als het CDA voor de voorheen zo trouwe stam confessionele kiezers weer herkenbaar werd en voor anderen niet zo obligaat als PvdA en VVD. Ongetwijfeld zouden die twee zich in de verkiezingscampgne voor de vorm afzetten tegen elkaar, maar tegelijk de materiële voorspoed als succes van hun paars beleid claimen. Zo konden zij D66 leeg zuigen – met dank voor bewezen diensten – en het CDA de weg terug naar zijn vroegere middenpositie versperren. Het CDA moest zich daar tussen zien te wringen.

Wat met vier jaar oppositie tegen heug en meug niet kon slagen, zou ook nu niet lukken. De onduidelijkheid bleef, ondanks de ijver van De Hoop Scheffer. De kiezer kreeg een merkwaardig tableau voorgezet: een verkiezingsprogram dat wel sociaal van toon maar niet dynamisch van inhoud was, een koers die de aarzelaars tussen VVD en CDA niet aantrok, een lijsttrekker die onbeproefd was, een kandidatenlijst vol andere onbekenden en een afwachtende opstelling bij de vraag naar een coalitie. Het CDA wilde gaan regeren, maar opnieuw oppositie kon ook. Het kritiseerde de PvdA, maar wilde niet met de VVD een alternatief vormen. Het vroeg om sociale correcties op paarse verharding, maar wilde de PvdA niet vooraf uitnodigen dat straks samen te doen. Het zei minder traditioneel, minder bestuurlijk te willen overkomen en voerde een ouderwetse, haast oubollige campagne. Dries van Agt liep met een dienblad haring op een markt in Nijmegen. Zijn gêne verborg hij onder een geoefende leutigheid. Het CDA wilde regeren, maar bood geen alternatieve premier of kandidaat-ministers. Het wilde vooral niet verder verlies lijden.

In het begin van mei 1998 leken de voortekenen gunstig. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart bleek het CDA verrassend de grootste partij van het land. De trouwe stam was weer opgekomen. Ook bij de Kamerverkiezingen zou de opkomst bij de andere partijen tegenvallen, was de verwachting. Paars stimuleerde wel het consumentisme, maar niet de participatie. De ouderenpartijen zouden bovendien weggevaagd worden en ook daar hoopte het CDA van te profiteren. De VVD zakte wat weg in de peilingen, een nek-aan-nekrace tussen Bolkestein en Kok bleef uit. Maar de vaste patronen van voorheen golden niet meer. De uitslag was bitter voor het CDA. Vijf zetels verlies, omlaag naar 29. De thuisblijvers van 1994 waren niet teruggekomen, de welvarende katholieke kiezer had vaker dan ooit VVD gestemd, de sociaal bewogen kiezer kon bij een kritisch GroenLinks of een vaderlijke Wim Kok zijn gading zien te vinden. De alternatieven oogden moderner en voor de politiek van vandaag relevanter.

Het verlies was ook pijnlijk tegen de achtergrond van het electorale beeld van 1994. Net als toen viel de klap vooral onder de katholieke kiezers en bij de 35- tot 49-jarigen, zij het nu het hardst in het zuiden van het land. In de grote steden werd minder verlies geleden, daar was het CDA in 1994 al gemarginaliseerd. Onder de niet-kerkelijke kiezers ging de partij 40 procent omlaag. Een meevallende achteruitgang onder de gereformeerden en een procent vooruitgang onder de hervormde kiezers waren een schrale troost. Deze groepen vormen nauwelijks 20 procent van het electoraat. Deze cijfers lieten bovendien zien dat niet-kerkelijken het opgepoetste waarden-en-normenpleidooi niet als vernieuwend hadden herkend. En het was nu duidelijk dat het CDA met een 'sociaal gezicht' zelfs onder de kerkse protestanten het verlies van 1994 niet goed kon maken.

De top van het CDA lijkt sinds de tweede nederlaag op rij in de rouw. Een staat van ontkenning heerst. Tijdens een intern evaluatieberaad snel na 6 mei werd zelfs allerlei positiefs gevonden in wat gebeurd was. Ruud Lubbers wees erop dat bij de kiezers onder de 25 jaar het CDA 16 procent had gehaald. Het was daarmee GroenLinks net voor gebleven en D66 ruim. De jeugd begrijpt het CDA beter dan gedacht, zo heette het. Dat onder de jonge kiezers de opkomst nog nooit zo laag was geweest bleef onderbelicht. En 16 procent was even laag als in 1994 en levert – was dát de uitslag geweest – niet meer dan 25 Kamerzetels op.

Het verlies van vijf zetels in 1998 lijkt minder dan de twintig van

1994. Schijn bedriegt. De teruggang van 1998 is uiteindelijk dramatischer. In 1994 kon de klap helder verklaard worden: het kabinetsbeleid een flop, de partij verscheurd en de aanvoerder aangeslagen. Dat deed pijn, maar aan pijn is iets te doen. Bovendien bleef het CDA met 34 zetels een politieke factor die even groot was als PvdA en VVD. Dat is in 1998 anders. Voor het eerst is het CDA niet langer een grote volkspartij. Het zit ruim achter de grote twee. Dit verlies is niet zomaar goed te maken, het komt nu meer door erosie dan door boos weggelopen kiezers.

Het is nauwelijks te repareren zolang de top blijft beweren dat het eigen verhaal voortreffelijk is. Dàt was voor de kiezer de vraag niet. De vraag was: is voor zo'n verhaal het CDA de eerst aangewezen kracht om dit waar te maken? Op die vraag gaf het CDA in de oppositie geen overtuigend antwoord en als tolk van de christen-democratische filosofie was de partij blijven stilstaan in haar denken. Ook bij de vertolking zelf was de vrees voor modernisering dominant gebleven na de campagne van 1994. De kritiek op Brinkmans stijl verlamt nog steeds de moed tot een eigentijds en offensief optreden. De Hoop Scheffer mocht wel joggend te zien zijn op alle spoorwegstations, maar zijn naam mocht niet op het affiche.

Een keer eerder heeft de christen-democratie in een crisis gezeten zo diep als die van 1998. Een keer eerder dreigde haar boodschap zo snel irrelevant te worden. Tussen 1970 en 1974 verschrompelden de drie confessionele partijen en dreigden vermalen te worden door de polarisatie tussen het linkse blok en de VVD. Met het CDA wisten Piet Steenkamp en de zijnen hun beweging relevantie te geven. De christen-democraten kwamen toen in de woorden van Steenkamps rechterhand, Jan Krajenbrink, bij elkaar uit rijkdom. Hun vertaling van het oude harmoniemodel in een aanval op het klimaat van polarisatie gaf het CDA reliëf. Het werd de partij die de politieke agenda bepaalde.

De crisis van nu heeft het CDA niet tot scheuringen of richtingenstrijd gebracht. Die loyaliteit brachten de VVD in haar crisis tussen 1984 en 1990 en de PvdA in 1991-1992 niet op. Inhoud aan een nieuwe rol in de Nederlandse politiek is echter niet gegeven. Anders dan in de jaren zeventig dreigt nu niet een klimaat van polarisatie het CDA te onttakelen, maar de geest van zelfvoldaanheid met het poldermodel. De polariseerders van toen zijn de hoeders van de consensus in de polder geworden. De partij van het harmoniemodel en het maatschappelijke middenveld, het CDA, heeft de ideologische strijd met hen gewonnen. En juist met die winst weet het niet om te gaan. De consensus van

nu dreigt de christen-democraten irrelevant en onzichtbaar te maken.

Voor een christelijk geïnspireerde partij is overbodigheid een nog bitterder lot dan verdeeldheid. Een samenleving die die inspiratie niet meer nodig denkt te hebben, dát is niet waar de christen-democraten voor gewerkt hebben. Een samenleving waarin christelijke politiek een optie wordt in plaats van een keuze, en waarden en normen een *à la carte*menu in plaats van beginselen inhouden, vervangt principiële consensusvorming door opportunisme. In een land waar alles kan, hoeft niets meer. Binnen het CDA is een dynamische tegenbeweging tegen zijn overbodigheid, die in deze tijdgeest dreigt, echter niet merkbaar. Een geluid als *Wij horen bij elkaar* van destijds heeft nog niet geklonken, het gevoel bij elkaar te zijn uit rijkdom is weggezakt. Nog even en het CDA blijft bij elkaar uit armoede.